

מידת קל וחומר

דן חיטל

מהי מידת קל וחומר

מידת קל וחומר נזכרת בפתיחה לספרא כאחת משלש-עשרה המידות שהתורה נדרשת בהן: "רבי ישמעאל אומר בשלש-עשרה מידות התורה נדרשת בהן: מקל וחומר...". מידה זו קובעת שאם חומרה מסוימת חלה על דבר קל, אותה חומרה חלה על דבר חמור יותר. את ההגדרה של "קל" ו"חומר" צריך לראות בהקשר רחב, כפי שנפרט בהמשך המאמר.

ייחודה של ק"ו ככלל המבוסס על היגיון אנושי

מבין שלש עשרה המידות הנזכרות בברית ר' ישמעאל, קל וחומר היא המידה הנזכרת ביותר במשנה, בתוספתא ובתלמודים. את הסיבה לכך אפשר לראות בדבר המייחד את מידת קל-וחומר לעומת המידות האחרות - העובדה שאפשר לדון קל-וחומר ללא מסורת קודמת. ייחודה זה של מידת קל-וחומר צויין בגמרא בסוגיית בני-בתירא במסכת פסחים. בני-בתירא, חכמי אותה הדור בימי בית שני, עמדו בפני שאלה עקרונית: במקרה שי"ד בניסן, זמן קרבן הפסח, חל בשבת - האם קרבן הפסח דוחה את השבת? הלל הוכיח להם שבמקרה זה הפסח דוחה שבת משני מקורות:

1. גזירה שווה - נאמר "מועדו" בפסח ונאמר "מועדו" בתמיד. אנו יודעים שתמיד דוחה את השבת מן הפסח "עולת שבת בשבתו על עולת התמיד". מכאן שגם הפסח דוחה את שבת.

2. קל וחומר. ומה תמיד שאין ענוש כרת דוחה את השבת - פסח שענוש כרת אינו דין שדוחה את השבת?

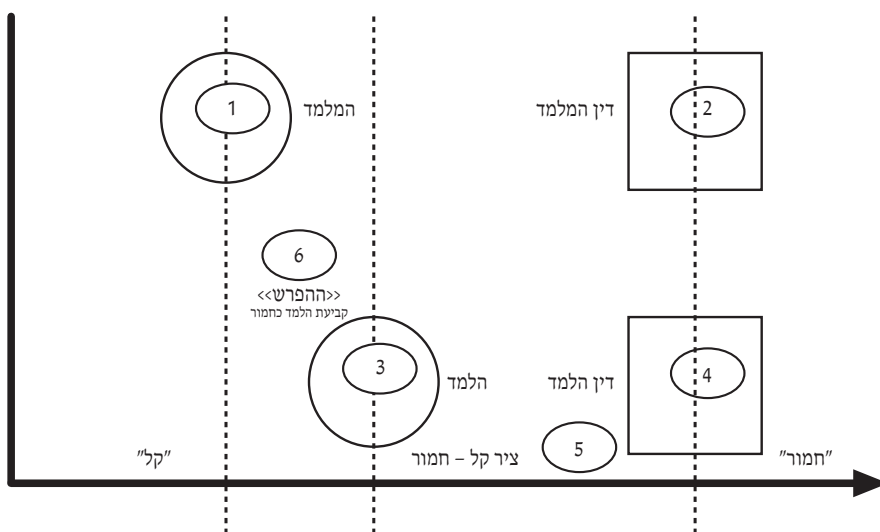
הגמרא שואלת מדוע היה צריך הלל לנמק נימוק של קל-וחומר, כשידע שיש גם את הנימוק של גזירה שווה? ומשיבה: "... לדידהו [=לשיטתם] קאמר להו: בשלמא [=בשלום, אני יכול לקבל ש] גזירה שווה לא גמרינו [=קיבלתם במסורת] דאין אדם דן גזירה שווה מעצמו, אלא ק"ו דאדם דן מעצמו איבעי לכו למידן [=היה לכם לדון]". מתשובה זו אנו למדים את כלל היסוד, המבדיל בין מידת גזירה שווה למידת קל וחומר:

- גזירה שווה אין אדם דן אלא-אם-כן קיבלה מרבתי
- קל וחומר אדם דן מעצמו

מאפייני קל וחומר

רכיבי קל וחומר

לקל וחומר מספר רכיבים קבועים, כפי שמשורטט באיור להלן:

1. המלמד

בלשון הגמרא - "הנידון". לדוגמא, בקל-וחומר שהבאנו למעלה מסוגיית בני-בתירא: "ומה תמיד שאין ענוש כרת דוחה את השבת - פסח שענוש כרת אינו דין שדוחה את השבת?" - המלמד הוא קרבן התמיד.

2. דין המלמד

הדין הנתון של המקרה המלמד. לדוגמא, בקל-וחומר שהבאנו למעלה מסוגיית בני-בתירא: "ומה תמיד שאין ענוש כרת דוחה את השבת - פסח שענוש כרת אינו דין שדוחה את השבת?" - דין המלמד הוא הדין הנתון שקרבן התמיד דוחה את השבת.

3. הלמד

בלשון הגמרא - "בא מן הדין". המקרה שדינו אינו ידוע - ורוצים ללמוד את דינו מקל וחומר. לדוגמא, בקל-וחומר שהבאנו למעלה מסוגיית בני-בתירא: "ומה תמיד שאין ענוש כרת דוחה את השבת - פסח שענוש כרת אינו דין שדוחה את השבת?" - הלמד הוא קרבן הפסח.

4. דין הלמד

הדין החדש שאותו רוצים ללמוד מקל-וחומר. לדוגמא, בקל-וחומר שהבאנו למעלה מסוגיית בני-בתירא:

"ומה תמיד שאין ענוש כרת דוחה את השבת - פסח שענוש כרת אינו דין שדוחה את השבת?" - דין הלמד הוא הדין החדש שקרבן פסח דוחה את השבת.

5. ציר קל - חמור

זהו הציר המדרג את המלמד והלמד בדרגות חומרה שונות על-פי קריטריון מסויים. לדוגמא, בקל-וחומר שהבאנו למעלה מסוגיית בני-בתירא: "ומה תמיד שאין ענוש כרת דוחה את השבת - פסח שענוש כרת אינו דין שדוחה את השבת?" - הקריטריון לדירוג הקולה והחומרה הוא הענוש על ביטול המצווה.

6. ההפרש - קביעת הלמד כחמור

כדי להשלים את הלימוד, חייבים לציין מדוע, על-פי ציר הקולה והחומרה (רכיב מספר 5), הלמד חמור יותר מן המלמד. לדוגמא, בקל-וחומר שהבאנו למעלה מסוגיית בני-בתירא: "ומה תמיד שאין ענוש כרת דוחה את השבת - פסח שענוש כרת אינו דין שדוחה את השבת?" - תמיד קל מפני שעל ביטולו לא נענשים בכרת. פסח חמור מפני שעל ביטולו נענשים בכרת.

סוגי קל וחומר

בפרק זה נדון במספר סוגים של קל וחומר, וננתח אותם על-פי מרכיביהם.

קל וחומר "הפוך"

זהו לימוד הנעשה בעזרת הרכיבים של קל וחומר, אלא שכיוון הלימוד מתהפך: מן החמור אל הקל.

דוגמא:

הקל וחומר המובא במסכת ראש-השנה ט"ז, ב:

" תניא נמי הכי 'ובנבלתם לא תגעו' - יכול יהו ישראל מוזהרין על מגע נבילה? תלמוד לומר (ויקרא כא): 'אמור אל הכהנים בני אהרן'. בני אהרן מוזהרין, בני ישראל אין מוזהרין. והלא דברים קל וחומר: ומה טומאה חמורה - כהנים מוזהרין, ישראלים אינן מוזהרין, טומאה קלה לא כל שכן?

רכיבי הלימוד:

#	שם הרכיב	התגלמותו בקל-וחומר הנדון
1	המלמד	טומאת מת ("טומאה חמורה")
2	דין המלמד	ישראל אינם מוזהרים שלא להיטמא
3	הלמד	טומאת נבלה ("טומאה קלה")
4	דין הלמד	ישראל אינם מוזהרים שלא להיטמא
5	ציר קל-חמור	מידת הקולה של הטומאה. הציר הוא "הפוך" לעומת הסמנטיקה: ככל שהטומאה יותר קלה, היא "חמורה" יותר על הציר לעניין לימוד קל-וחומר
6	ההפרש - קביעת הלמד כחמור	העובדה הנתונה שלטומאת נבילה דיני טומאה קלים יותר מאלה של טומאת מת. "חמור" לעניין הלוגיקה של לימוד זה הוא בעצם קל

חומרא כמותית

לקביעת הלמד כחמור על-סמך ציר קל-חמור מסויים אופנים רבים. בדרך-כלל הקביעה היא על-פי דין נתון המראה שהלמד חמור יותר מן המלמד, אולם ישנם אופנים רבים אחרים. אחד מהם, שיובא להלן, הוא על-פי הקריטריון הכמותי: הלמד גדול בכמותו מן המלמד.

דוגמא

תענית י"א,א:

"ר' אלעזר הקפר ברבי אומר מה תלמוד לומר 'זכפר עליו מאשר חטא על הנפש' (במדבר ו')? וכי באיזה נפש חטא זה? אלא שציער עצמו מן היין. והלא דברים קל וחומר: ומה זה שלא ציער עצמו אלא מן היין נקרא חוטא, המצער עצמו מכל דבר ודבר - על אחת כמה וכמה."

רכיבי הלימוד:

#	שם הרכיב	התגלמותו בקל- וחומר הנדון
1	המלמד	המצער עצמו מן היין
2	דין המלמד	נקרא חוטא
3	הלמד	היושב בתענית
4	דין הלמד	נקרא חוטא
5	ציר קל-חמור	כמות הדברים שאדם מצער עצמו מהם
6	ההפרש - קביעת הלמד כחמור	היושב בתענית מצער את עצמו מיותר דברים - לא רק מיין אלא מכל מאכל ומשקה

מגבלות קל וחומר

למרות שמידת קל וחומר תקפה בכל מקום שבו מתקיימים הכללים הלוגיים שקבענו לעיל, ללא מסורת מוקדמת, ואולי דווקא בשל כך - חלות מגבלות מסוימות על תקפותה. פרק זה מונה את המגבלות החלות על מידת קל וחומר.

דיו לבא מן הדין להיות כנידון

מגבלה זו מתחייבת מעצם הלוגיקה של קל וחומר. קל וחומר מקיש את תחולתו של דין המלמד (2) על הלמד, על סמך הימצאותו של הלמד קרוב יותר לחומרא על ציר הקולא והחומרא (5). על סמך היגיון זה, אפשר להחיל על הלמד את דין המלמד הידוע. אך אין שום מקור להמצאת דין חדש חמור יותר, יש מאין, עבור הלמד. עניינו של קל וחומר הוא לימוד דין קיים בהיקש ממקרה אחד למשנהו; לא בהמצאת דין חדש שאין לו מקור.

הגמרא מביאה למגבלה זו מקור מהתורה. בספר במדבר, בסוף פרשת בהעלותך, מסופר על עונשה של מרים בעקבות לשון-הרע על משה. התורה מספרת שבעקבות הנזיפה הגלויה שקיבלה מרים מהקב"ה, היה עליה להיסגר בביתה למשך שבעה ימים. הקב"ה מנמק זאת למשה בהיגיון של קל-וחומר: "ויאמר ה' אל משה ואביה ירק ירק בפניה הלא תכלם שבעת ימים?" (במדבר י"ב, י"ד). אילו היה אביה נוזף בה, בנוהג שבעולם שהיא היתה נסגרת בביתה למשך שבעה ימים; קל-וחומר שעליה להיסגר לשבעה ימים כאשר הקב"ה נוזף בה. קל וחומר זה משמש מקור לכלל המגביל "דיו לבא מן הדין להיות כנידון". אילו לא היתה קיימת מגבלה זו, היתה ההסגרה מנזיפתו של הקב"ה צריכה להיות חמורה יותר משבעה ימים; ארבעה-עשר יום, למשל.

מגבלה זו מוזכרת במחלוקת הבאה בין ר' טרפון לחכמים :

” שור המזיק ברשות הניזק? כיצד? נגח, נגף, נשך, רבץ, בעט ... ברשות הניזק – רבי טרפון אומר: נזק שלם, וחכמים אומרים: חצי נזק. אמר להם רבי טרפון: ומה במקום שהקל על השן ועל הרגל ברשות הרבים שהוא פטור, החמיר עליהן ברשות הניזק לשלם נזק שלם; מקום שהחמיר על הקרן ברה”ר לשלם חצי נזק, אינו דין שנחמיר עליו ברשות הניזק לשלם נזק שלם? אמרו לו: דיו לבא מן הדין להיות כנדון. מה ברה”ר חצי נזק, אף ברשות הניזק חצי נזק.”

את רכיבי הקל וחומר של רבי טרפון אפשר לנתח בכמה אופנים; אופן הניתוח עומד כנראה ביסודו של הויכוח בין ר' טרפון לחכמים במשנה.

ננתח אותו תחילה כפי שהבינו חכמים את ר' טרפון בפעם הראשונה:

#	שם הרכיב	התגלמותו בקל-וחומר הנדון
1	המלמד	קרן ברשות הרבים
2	דין המלמד	תשלום חצי נזק
3	הלמד	קרן ברשות הניזק
4	דין הלמד	תשלום נזק שלם
5	ציר קל-חומר	דיני נזיקין ברשות הנידונה
6	קביעת הלמד כחומר	דיני נזיקין חמורים יותר ברשות הניזק, מאחר ששן ורגל פטורים ברה”ר וחייבים נזק שלם ברשות הניזק

בתבניתו של קל וחומר זה, על-פי ההבנה שבטבלא לעיל, ישנו יוצא מן הכלל חשוב לעומת תבניות אחרות של קל וחומר: דין הלמד - רכיב מס' 4, חומר יותר מדין המלמד - רכיב מס' 2.

חכמים משיבים לר' טרפון שהקל וחומר שהוא דן אינו תקף, מפני שהוא אינו עומד במגבלה של ”דיו לבא מן הדין להיות כנדון”, אותה לומדים מהקל וחומר הנזכר בתורה בעניין מרים. בעניינה של מרים רכיב מס' 4, דין הלמד, שהוא מספר הימים שעליה להיכלם מנזיפת הקב”ה, אינו חומר מדין המלמד, רכיב מס' 2, מספר הימים שהיה עליה להיכלם מנזיפת אביה; שניהם שווים לשבעה ימים. שוויון זה בין רכיבים מס' 2 ו-4 חייב להתקיים אם-כך בכל קל-וחומר; אם נקיים אותו בקל וחומר שבענייננו, אנו למדים שדינה של קרן ברשות הניזק הוא חצי נזק, בדיוק כמו דינה של קרן ברשות הרבים.

בהמשך המשנה משיב ר' טרפון לחכמים שתבניתו של הקל וחומר שהוא דן איננה כפי שמנינו בטבלא לעיל:

”אמר להם: אף אני לא אדון קרן מקרן, אני אדון קרן מרגל: ומה במקום שהקל על השן ועל הרגל ברה”ר, החמיר בקרן, מקום שהחמיר על השן ועל הרגל ברשות הניזק - אינו דין שנחמיר בקרן?”

ר' טרפון אומר לחכמים שרכיבי המלמד והלמד בקל וחומר שדן, וממילא שאר הרכיבים הקשורים אליהם, אינם כפי שמנינו בטבלא לעיל. המלמד אינו קרן ברשות הרבים, אלא דין רגל בכללותו. על-פי זה הרכיבים הם כדלקמן:

#	שם הרכיב	התגלמותו בקל-וחומר הנדון
1	המלמד	שן ורגל
2	דין המלמד	תשלום נזק שלם ברשות הניזק
3	הלמד	קרן
4	דין הלמד	תשלום נזק שלם ברשות הניזק
5	ציר קל-חמור	דיני נזיקין בכל הרשויות
6	קביעת הלמד כחמור	קרן חמורה משן ורגל מפני ששן ורגל פטורות ברה”ר ואילו קרן חייבת חצי נזק ברה”ר

כפי שאפשר לראות מן הטבלא, ניתוח הרכיבים הזה של הקל וחומר שדן ר' טרפון אכן מקיים שוויון בין רכיבים מס' 2 ו-4, והוא עומד אם-כן במגבלת ”דיו לבא מן הדין להיות כנידון“.

פירכא

פירכא שוללת את תקפותו של כלל קל וחומר על-ידי מציאת רכיב 5 (ציר קל-חמור) חלופי, שבעקבותיו רכיב 6 (קביעת הלמד כחמור) משתנה, ולמעשה שני רכיבים אלה הופכים כיוון; בעקבות הגדרתו של ציר קל-חמור חדש, הלמד הופך לקל יותר מן המלמד על-פי ציר זה, וממילא נשלל תקפו של הקל וחומר הנידון.

דוגמא:

סוגיית בני-בתירא, שהבאנו בתחילת המאמר, הנזכרת במסכת פסחים (ס”ה עמ' ב'). המשנה שם מונה מספר עבודות בהכנת קרבן הפסח שדוחות שבת: ”אלו דברים בפסח דוחין את השבת:

שחיטתו וזריקת דמו ומיחוי קרביו והקטרת חלביו".

כאמור, הלל הביא שם שני טעמים לכך שעבודות הפסח דוחות את השבת:

א. גזירה שווה – בפסח נאמר "במועדו", ובקרבן התמיד נאמר "במועדו". כפי שתמיד דוחה את השבת (מפני שנאמר "עולת שבת בשבתו על עולת התמיד") כך פסח דוחה את השבת.

ב. קל וחומר – ומה תמיד שאין ענוש כרת – דוחה את השבת, פסח שענוש כרת – אינו דין שדוחה את השבת?

רכיב 5, ציר קל חמור, בנוי על פי העונש של המלמד והלמד. עונשו של הלמד – קרבן פסח, שהוא כרת במקרה שלא הקריבו אותו, גדול יותר מעונשו של המלמד – קרבן תמיד, שאינו כרת, והוא ככל מקרה אחר של ביטול מצוות עשה. חומרת העונש על אי-הקרבת הקרבן היא קריטריון לחומרה – החמור יותר שייך יותר בדחיית שבת.

הפירכא שמביאה הגמרא מציבה שני צירי קל-חמור אלטרנטיביים, שעל פיהם דווקא המלמד חמור יותר מן הלמד לעניין הנדון, שהוא דחיית שבת: "מה לתמיד שכן תדיר וכליל". הציר הראשון, "מה לתמיד שכן תדיר", מציע את הקריטריון של התדירות כ"חמור" לעניין דחיית שבת. התדיר יותר – תמיד – לא מתבטל מתדירותו עקב שבת. התדיר פחות – פסח – אולי כן. הציר השני, "מה לתמיד שכן ... כליל", מציע את הקריטריון של אופי הקרבן. העולה כליל – תמיד – חשוב יותר לגבוה דוחה שבת. פסח, שהוא קרבן הנאכל, חשוב פחות לגבוה, וייתכן שאינו דוחה שבת.

אין דנים קל וחומר מהלכה

כלל זה מובא במסכת נזיר נ"ז עמ' א': "ת"ש: עצם כשעורה הלכה, ורביעית דם קל וחומר, ואין דנין קל וחומר מהלכה". זוהי מגבלה הנוגעת לרכיב מס' 1, המלמד. מגבלה זו קובעת שאם דינו של המלמד ידוע מתוקף "הלכה", כלומר דין מהתורה שלא נכתב או נלמד באחת מן המידות מן התורה שבכתב, אלא נמסר בעל-פה, אזי אין להשתמש בדין כזה כמלמד.

אפשר להבין את המגבלה הזו לאור מה שכתבנו לעיל על ייחודו של קל וחומר בכך שהוא כלל המבוסס על היגיון אנושי. את הכלל אפשר להחיל על דינים שיש להם מקור מוצק בכתובים; אולם צירוף של מסורת בעל-פה עם הגיון הלכתי הוא עירוב של אסמכתות שונות במהותן, שאיננו תקף ללימוד הלכות חדשות.

אין עונשין מן הדין

מגבלה זו מובאת בכמה מקומות בש"ס (סנהדרין נ"ד עמ' א' – מחלוקת אביי ורבא האם עונשין מן הדין, מכות ה' עמ' ב' ועוד). על פי מגבלה זו אי אפשר ללמוד קל וחומר במקרה שהמלמד והלמד הם העונש על עבירה מסויימת. אפשר להביא לכך לפחות שני הסברים:

א. קל וחומר, כפי שכתבנו בתחילת מאמר זה, הוא היקש שכלי. אדם יכול לדון קל וחומר מדעתו. חירות זו של קל וחומר, שכה מייחדת אותו מכללי הלימוד האחרים, היא גם חולשתו: במקרה של עונש, יש לחשוש שמא יש פירכא על הקל וחומר; הזהירות המירבית במתן עונש, המחייבת וודאות ברמה גבוהה, מונעת מאיתנו לענוש מקל וחומר בעקבות חשש זה (על-פי אנציקלופדיה תלמודית, כרך א', ערך "אין עונשין מן הדין").

ב. לענישה כללי היגיון שונים מאלה של החלת הלכה. הם אינם ניתנים בהכרח להיקש ממקרה אחד למקרה אחר, ואין הכרח שהעונש הניתן למלמד הקל רלוונטי במהותו ובחומרתו ללמד החמור.

לסיכום

ראינו את ייחודו של כלל קל וחומר בהיותו היקש לוגי, עם תבנית לוגית בעלת מרכיבים ידועים; על-פי ניתוחנו מנינו ששה מרכיבים כאלה. לתבנית זו ניתן כח עצום: כל החלה של התבנית, במגבלות שמנינו, תקפה ליצירת הלכה חדשה על-פי הלכה ידועה אחרת. כח זה שהתורה נתנה להיגיון האנושי ממחיש באופן בולט ביותר את התוקף שהתורה נותנת ללימוד האנושי, הדורש אותה על-פי הבנתו, וקובע הלכה למעשה על-פי הבנה זו. המידות שהתורה נדרשת בהן, הן תבניות לוגיות שמשמשות כלים בידי חכמים ללימוד זה; אולם בעוד שעל רוב התבניות חלה המגבלה שהן צריכות לעבור בין דורות החכמים במסורת, לתבנית של קל וחומר ניתנה חירות יתר בכך שהיא תקפה גם אם לא נמסרה מדורות קודמים, כל עוד התבנית מכילה את הרכיבים שמנינו ועומדת במגבלות שמנינו.

דן רויטל הצטרף ל-NDS בשנת 1994 כמפתח תכנה. בשנים 1995-1999 היה מהנדס מערכות בפרוייקטים שונים. החת משנת 1999 - ארכיטקט מערכות. לאחרונה צורף לסגל ה-Principle-Engineers.